

BŐVÍTMÉNYEK GRAMMATIKALIZÁLÓDÁSÁNAK ÉS LEXIKALIZÁLÓDÁSÁNAK KÉRDÉSEI AZ IGEVALENCIA SZEMSZÖGÉBŐL

FORGÁCS TAMÁS

0. Bevezetés
1. Vonatfelvő képesség és vonatrealizáció
2. Grammatikalizálódás és lexikalizálódás
3. A bővítményviszonyok típusai és hierarchiája
- 3.1. Jacobs
- 3.2. Ágel
4. A bővítményviszonyok változása a történeti adatok fényében
- 4.1. Működik-e Jacobs grammatikalizálódás sémája?
- 4.2. A bővítményviszonyok megváltozása a frazémává válás során
- 4.3. A vonatkeretek mennyiségi változásai
5. Összegzés

0. Bevezetés

Előadásomban – mint annak címe is mutatja – a valenciaelmélet oldaláról igyekszem megközelíteni bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdését. Az anyaggal való foglalkozás során világos lett számomra, hogy ez a kérdés meglehetősen kidolgozatlan a külföldi nyelvtudományban is, jelentős terminológiai különbségek is vannak egyes ide vonatkozó munkákban. Mindazonáltal – éppen mivel szinte közhelyszámba megy, hogy a történeti elemzésekben a fonológiai és morfológiai kutatások kidolgozottságához és eredményességéhez képest komoly „deficitek” vannak a történeti szintaxiskutatás területén – úgy gondoltam, mégis megkísérlem ezt a jelentős kérdéskört valamennyire összefoglalni.

1. Vonatfelvő képesség és vonatrealizáció

Valencián a valenciahordozó (VH) azon képességét értjük, amelynek révén az képessé válik arra, hogy megfelelő számú és típusú bővítmény megjelenését követelje meg (ill. tegye lehetővé) azokban a mondatokban, amelyeknek predikátumát képezi. Valenciahordozó többféle szófaj is lehet (ige, melléknév, főnév stb.), ebben a munkában azonban csak az igei valencia s az ige bővítménykörének kérdéseivel foglalkozom.

A kérdéskört illetően meg kell különböztetnünk a (1) vonatfelvő képességet (Valenzpotenz) és a (2) vonatrealizációt (Valenzrealisation) – vö. Ágel 1995: 3.

(1) A vonzatfelvevő képesség, röviden: valencia a fenti definíció értelmében relacionális lexémáknak az a képessége, hogy előre meghatározzák a realizálandó grammatikai szerkezetet (a relationalitás definíciójához vö. Lehmann 1992: 437).

Ebből a meghatározásból következik, hogy a/ a valencia a grammatikai realizáció egy részéért felelős, de az is hogy b/ a valencia nem mindenért felelős ebben a tekintetben, ugyanis morfológiai, szintaktikai, szemantikai stb. jelenségek egész sora (pl. igekötőhasználat, a tranzitivitás fokozatai, igei képzések) működik együtt a valenciával a grammatikai struktúra létrehozatalában.

(2) A valencia fenti definíciójából nem következik, hogy a vonzatfelvevő képességből le lehetne vezetni az egyes igékhez tartozó vonzatok típusait és formáit. Ezek ugyanis nyelvenként különbözhetnek, sőt ugyanazon nyelven belül is a grammatikai szerkezet függvényei. Ezenkívül – és számunkra itt és most ez még fontosabb – a vonzatok történetileg is változhatnak.

2. Grammatikalizálódás és lexikalizálódás

Grammatikalizálódáson az irodalomban többnyire egy autonóm nyelvi egységnek függő nyelvtani kategóriává degradálódását értik. Ennek során egy autoszemantikus (lexikális jelentésű) nyelvelemből szinszemantikus (pusztán grammatikai jelentéssel rendelkező) elem lesz. Ez a folyamat többféleképpen is történhet.

Egyrészt végbemehet grammatikalizálódás úgy, hogy az illető egység fonológiai alkata nem változik, csak kommunikatív szerepe értékelődik át. Ennek a reanalízisnek nevezett folyamatnak klasszikus eseteként említhető például az angol *go* ige segédigévé degradálódása a *be going to* 'készül, szándékozik' szerkezetben. Magyar példaként ide sorolhatjuk a 'hozzáfog' jelentésű *fog* ige segédigévé válását a jövő idejű igealakokban.

A grammatikalizálódás másik útja, hogy egy önálló szóból segéd szó (adpozitum) esetleg pusztán affixum keletkezik. Ennek a folyamatnak különböző állomásai, fokozatai lehetnek, de mindegyikben közös, hogy csökken az illető elem szintaktikai önállósága és a más elemektől való megkülönböztetés lehetősége, ezzel egy időben növekszik a más (autonóm) nyelvi egységtől való függősége, gyakran ahhoz való fonetikai alkalmazkodása is: a folyamatnak kísérőjelensége a szegmentális és szuprasegmentális fonológiai jegyek fokozatos eltűnése (a következő fokozatokon keresztül: klitizálódás, agglutinálódás, fúzió), végpontja pedig a zéró fonológiai tartalom (zero phonological content).¹

Hasonlóan a grammatikalizálódás műszóhoz a **lexikalizálódás** terminus is több értelemben használatos. Egyrészt használják a terminust annak a folyamatnak a megne-

¹A magyarból ide sorolhatjuk például affixumoknak önálló szóból (illetőleg valamely összetétel egyik főeleméből) való keletkezését (*nemzet + ség* → *nemziségség*, *négy + szer* → *négyszer*, *jár + hat* → *járhat*), ragok keletkezését névutókból (*kert + belől* → *kertből*, *út + reá* → *útra*) vagy adpozitumok keletkezését önálló szóból (névmásból kérdőszó: *Fiú el/?* → *Fiú-e?*; névmásból névelő: *az ló* 'az a ló' → *a ló*; határozószóból igekötő: [*valamihez*] *közel megy* → *közelmegy* [*valamihez*], [*valami*] *körül ülnek* → *körülülnek* [*valamit*]) stb. (vö. pl. Asher 1997: 1481–5, Bussmann 1990: 289–90, ill. Károly 1980: 153).

vezésére, amelynek során egy nyelvi egység jelentése olyan irányban fejlődik, hogy az új jelentés az eredetiből – az átlagos nyelvhasználó számára – már nem vezethető le, hanem csak megtanulható. Erre ismét a *be going to*, ill. a *fog* segédigei használata lehetne a példa. A lexikalizálódás tehát ebben az értelemben általában a jelentésváltozás, ezen belül a grammatikalizálódással együtt járó jelentésváltozás megnevezésére szolgál (Asher 1997: 1485).

A lexikalizálódás műszó használatos emellett a morfológiai tagoltság szintetikus irányú változásai közül a magyarban *elhomályosodás*nak, az angolban *univerbation*nek nevezett folyamat megnevezésére, melynek során egy több tagból álló, részekre bontható morfémalánc átalakul egyetlen lexikai egységgé (pl. *orca* < *orr* + *száj*, *jámbor* < *jó ember*). Ebben diakrón szempontból rendkívül fontos a demotiváció folyamata. Bussmann 1990: 321 kiemeli még, hogy az így keletkezett új nyelvi egység jelentése (már) nem vezethető le az egyes elemrészek jelentésének összegeként, ezért ezt a folyamatot a *lexikalizálódás* műszó többértelműsége folytán inkább *idiomatizálódás*nak nevezik.

Ha most megvizsgáljuk azt a kérdést, mennyiben beszélhetünk az igei bővítmények esetében grammatikalizálódásról, illetve lexikalizálódásról, azt tapasztaljuk, hogy a bővítményeknek az igéhez való hozzákapcsolódása a két terminusnak az eddig bemutatott, s az irodalomban szokásosabb értelme szerint nem igazán grammatikalizálódás, nem is lexikalizálódás, jóllehet van az ide kapcsolódó fenoménok között néhány, ami megfelel egyrészt a grammatikalizálódás fenti definíciójának (gondoljunk a névmási eredetű igei személyragok agglutinálódására vagy egyes határozói bővítményeknek igeikötővé értékelődésére), s a lexikalizálódás értelmezésének is jórészt megfeleltethető az állandósult igei szókapcsolatok keletkezése: ennek a folyamatnak a során ugyanis bizonyos szabad vagy kötött bővítmények állandósulása révén új lexikai egység keletkezik, melynek jelentése nem vezethető le a komponensek jelentésének összegéből, azaz idiomatizálódás történik. Emellett – ha a szünet többnyire nem szűnik is meg a szókapcsolat tagjai között (jóllehet erre is van példánk: *cserbenhagy*) – egyfajta univerbáció is létrejön, hiszen a keletkezett új egység (frazeolexéma) használatának számos szórendi és egyéb kötöttsége lehet, ami az egységesülés kétségtelen ismertetőjegye (minderről később részletesebben). Ugyanakkor, ha arra gondolunk, hogy az újabb grammatikaelméletekben, így a valenciaelméletben, de a kormányzás és kötés elméletben is az egyes szótári egységek fonológiai formájukkal, jelentésükkel, vonzatkeretükkel (ezen belül a vonzatok tematikai szerepének, kategóriájának, szintaktikai rangjának, viszonyító elemeinek bemutatásával) szerepelnek a lexikonban, mégis azt kell mondanunk, hogy az a történeti folyamat, amely ezeknek a vonzatkereteknek és azok szemantikai és szintaktikai jellemzőinek a kialakulásához vezetett, a műszó egy másfajta értelmezésében igenis nevezhető lexikalizálódásnak, hiszen ennek a folyamatnak az eredményeképpen jön létre egy-egy szótári elem a maga grammatikai és szemantikai jellemzőivel együtt. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy egy ilyen nyelvtenban a mondattani szabályokat a szótár táplálja, s már magában a szótárban is

működnek bizonyos szabályok (vö. É. Kiss – Szabolcsi 1992: 44), akkor – úgy gondolom – nem helytelen a bővítmények rögzülésének folyamatát egyúttal grammatikalizálódásnak is nevezni.² A vonzatok számának, szemantikai sajátosságainak és morfofonetikai jellemzőinek rögzülése az egyes valenciáhozordozók mellett tehát a két terminus hagyományos értelmezése szerint sem grammatikalizálódás, sem lexikalizálódás, egyúttal azonban – a terminusnak a szokásostól némiképp eltérő értelmezése szerint – mindkettő egyszerre, amolyan „grammatikalexikalizálódás”.

A továbbiakban vegyük szemügyre a/ ennek a grammatikalizálódási folyamatnak a mechanizmusát, b/ a folyamat során bekövetkező valenciaváltozásokat. (Mindkét jelenség a nyelvi változás kérdésköréhez tartozik.)

3. A bővítményviszonyok típusai és hierarchiája

3.1. Jacobs

Egy 1986-ban írt és eleinte kéziratban terjedt dolgozatában, amelynek revideált változata 1994-ben *Kontra Valenz* címmel nyomtatásban is napvilágot látott, Joachim Jacobs a valenciaelmélet válságát diagnosztizálta. A válság oka szerinte az, hogy a valenciautató súlypontja túlzottan az elmélet alkalmazásának irányába tolódott el (lexikográfiai és kontrasztív munkák készítése), mivel az elmélet hívei abban a tévhitben éltek, hogy a valenciaelmélet rendelkezik egy konszenzusos valenciafogalommal, ebből fakadóan a vonzatok és szabad határozók megkülönböztetése csupán egyes kivételes esetekben jelent gondot, ez a tévhit pedig visszatartotta őket az elméleti és módszertani kérdésekkel való további foglalkozástól. Jacobs szerint az a fő probléma, hogy mindeddig nem tisztázódott igazán a vonzatok kötődésének státusza és természete. Igazát bizonyítandó, Jacobs összesen hét olyan viszonyt mutat be, amelyeket a valenciautatók a vonzatosság kritériumaként csatasorba állítottak, és a valenciafogalom pontosítása érdekében felhasználtak, majd ún. kontra-valencia példákon keresztül igyekeznek bizonyítani, mennyire más ezeknek a bővítménykapcsolódási viszonyoknak (*B-Bindungsbeziehung = Begleiter-Bindungsbeziehung*) a kiterjeszhetősége. Szerinte a hét viszonyfajta mindegyikéről igazolható, hogy gyümölcsöztethetők a nyelvi rendszerek leírásában, és mindegyikük a nyelvelmélet bizonyos pontjain fontos faktorokat rejt, ezért egyiket sem helyezhetjük előtérbe a többivel szemben (1994: 12).³

A viszonyfajta számát Jacobs az időközben megjelent kritikák (pl. Storrer 1992) hatására az 1994-ben nyomtatásban is megjelent dolgozat utószavában négyre redukálta, hármat nem tartott már igazán relevánsnak. A négy szóban forgó viszony definíciószerűen jellemezhető, a jellemzés egy S mondatra vonatkozik, amelyben X és

²Megjegyzem, hogy a jelenséggel kapcsolatban – anélkül, hogy a terminológiai különbségekre kitérnék – grammatikalizálódásról beszél Jacobs 1994, grammatikalizálódásról és lexikalizálódásról Askedal 1994 is.

³Szerinte ezért a valencia nem más, mint tartalmilag különböző fenomének „fedőneve” (cover term), amelyek bizonyos hasonlóságot, sőt bizonyos affinitásokat is felmutatnak, ám amelyekről még akkor sem tételezhetjük fel, hogy mindig azonos módon manifesztálódnak, vagy mindig szabályszerűségeknél mindig azonos mennyisége szerint alakulnak, ha egyazon nyelvi rendszer keretein belül maradunk.

Y ennek az S mondatnak az összetevői, közülük X egy komplementum, míg Y az igei komplexum szerepében áll. Illusztrálásukra a következő mondatpár használható fel: eszerint (1)-ben megvalósulnak a felsorolt kritériumok, (2)-ben nem:

- (1) [mert] Péter borotválja Meier urat
 (2) [mert] Péter a mezőn alszik

A viszonyok – Jacobs rövidítéseit némiképp magyarítva – a következők⁴:

1. **ARG = argumentum-jelleg (Argumenthaftigkeit = ARG)**
 ARG (X,Y) S-ben = Az S részeként szereplő X egy Y -ből kiinduló predikátum argumentuma.
2. **FSP = formai specifikáltság (Formale Spezifiziertheit = FOSP)**
 FSP (X,Y) S-ben = X-nek van legalább egy formai jegye, amelyre nézve érvényes a következő állítás: az, hogy egy kifejezés az M formai jeggyel Y vonzataként szerepelhet S-ben, Y specifikus tulajdonsága.
3. **JSP = jelentéstani (tartalmi) specifikáltság (Inhaltliche Spezifiziertheit = INSP)**
 JSP (X,Y) S-ben = X-nek van legalább egy szemantikai jegye, amelyre nézve érvényes a következő állítás: az, hogy egy kifejezés az M szemantikai jeggyel Y vonzataként szerepelhet S-ben, Y specifikus tulajdonsága.
4. **OBL = szükségszerű előfordulás (Notwendigkeit = NOT)**
 OBL (X,Y) S-ben = Y lexikális töltéséből következően X nem hagyható el S-ből anélkül, hogy az így létrejövő struktúra Y azonos értelmezése mellett ne válna agrammatikussá.⁵

Vizsgálatai közben Jacobs megfigyeli, hogy a fenti bővítmenykapcsolódási viszonyok közül a legtöbb nem feltételezi egymást (pl. OBL \neq BET, OBL \neq ARG, OBL \neq FSP; JSP \neq ASSOZ stb. – vö. 33-41), vannak ugyanakkor olyanok is amelyek igen, pl. OBL \rightarrow EXO, OBL \rightarrow ASSOZ, FSP \rightarrow ARG, JSP \rightarrow ARG stb. (64). Megkockáztatja azt a feltételezést, hogy ezek esetében legalábbis magas statisztikai valószínűséggel érvényesülő nyelvi univerzálékról van szó. Ha pedig a bővítmenyköttetés dimenzióit hierarchizáljuk, a kapott implikációk összefoglalhatók egy általánosabb implikációs sémává (65):

⁴Zárójelben megadom az eredeti megnevezést, ill. annak rövidítését is.

⁵A korábbi változatban felsorolt hét viszony közé a fenti négy mellett még a következők tartoztak:

ASSOZ = asszociáltság (Assoziiertheit)

ASSOZ (X,Y) S-ben = X az asszociáltság magas fokát mutatja fel Y-nal S-ben.

BET = tematikus szerep (Beteiligung)

BET (X,Y) = X egy olyan entitást fejez ki S-ben, amely az Y-ból kiinduló cselekvés, történet vagy állapot létrejöttében szerepet játszik.

EXO = exocentrikusság (Exozentrität)

EXO (X,Y) S-ben = X Y-nal és esetleges egyéb összetevőkkel együtt egy olyan komplex összetevőt [..X..Y..] (vagy [..Y..X..]) képez, és Y egy másik kategóriához tartozik, mint Y [..X..Y] részeként (azaz más kategóriát képez, mint [..X..Y..]).

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{OBL} \\ \text{FSP} \end{array} \right\} > \text{JSP} > \text{ARG}^6$$

A séma működési elve a következő: ha $P > Q$, akkor minden S mondatra és minden konstituensre igaz: ha $P(X, Y)$ S -ben, akkor $Q(X, Y)$ is S -ben.

A kritikák fényében ráadásul Jacobs ismét kezd hinni a valenciafogalom tudományos érvényében, s könyvének utószavában immár úgy látja, hogy a valencia(kötődés) mégsem fenomének laza és véletlen egybeesése, hanem ezen a fenomének prototipikus és empirikusan nagyon gyakori összetalálkozásának a faktuma. Ezért a valenciakutatás egyik fő feladatává azt kellene tenni szerinte, hogy kiderítsék, miért kötődnek ebben a formában egymáshoz ezek a jelenségek, azaz: miért van az, hogy pl. egy argumentumviszony egyidejű formai specifikusság (azaz rekció) nélkül meglehetősen ritka, szinte egzotikus jelenség.⁷ Jacobs úgy gondolja, hogy a kérdéses fenomének az argumentumviszony grammatikalizálódásának különböző fokozatait tárják elénk a fenti – egyszerűsített – hierarchikus séma szerint (jobbról balra olvasva). Jacobs szerint ez a grammatikalizálódás a nyelvekben egyfajta automatizmus szerint zajlik (71).

3. 2. Ágel

Ágel 1995-ben megjelent *Valenzrealisierung, Grammatik und Valenz* című dolgozatában egy új valenciaértelmezésre tesz javaslatot. Szerinte a valenciafogalmat – éppen a Jacobsnál is megfogalmazott szempontkeveredés miatt – nem általánosan kell értelmezni, hanem aktáns típusok szerint: egy aktánshoz annak vonzatsmegkötő képességként (Valenzpotenz) egy és csak egy valenciakritérium rendelhető hozzá, de egy lexéma vonzatsmegkötő képessége az aktánsok száma szerint több valenciakritériumból – maximálisan háromból – is összetevődhet. Ágel szerint három diszjunkt valenciaviszony-típussal (valenciakritériummal) kell számolni, hogy a vonzatsrealizációk formáit adekvát módon leírhassuk:

1. Strukturális specifikusság (STRUKT) [Strukturelle Spezifität]

STRUKT (X, Y) S -ben = X -nek van legalább két formai jegye ($M1$ és $M2$), amelyre nézve érvényes a következő állítás: az, hogy egy kifejezés az $M1$ és $M2$ formai jeggyel konverz struktúrákban Y vonzataként szerepelhet S -ben, Y specifikus tulajdonsága. Strukturális jegyként $M1$, a default-jegy adandó meg.

⁶Az eredeti implikációs séma, melyben egyedül a BET-reláció nem vett részt, így festett (vö. Jacobs 1994: 65):

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{NOT} \\ (\text{DE})\text{FOSP} \end{array} \right\} > (\text{DE})\text{INSP} > \text{EXO} > \text{ASSOZ} > \text{ARG}$$

⁷Bár Jacobs erre az esetre nem hoz példát, véleményem szerint ilyennek tekinthető például a *lakik* ige: *Péter Szegeden / a nagymamájánál / egy belvárosi lakásban lakik*. Ennek van egy kötelező határozói vonzata, ennek azonban nincs semmilyen tartalmi specifikuma (JSP), ebből következően nem is FSP. Ilyen ige azonban valóban kevés van.

2. Formai specifikusság (FSP) [Formale Spezifität = FOSP]

FSP (X, Y) S-ben = X-nek van legalább egy formai jegye, amelyre nézve érvényes a következő állítás: az, hogy egy kifejezés az M formai jeggyel Y vonzataként (kísérőjeként = Begleiter) szerepelhet S-ben, Y specifikus tulajdonsága.⁸

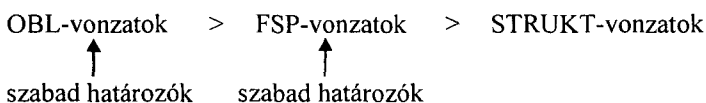
3. Szükségszerű előfordulás (OBL) = [Notwendigkeit = NOT]

OBL (X, Y) S-ben = Y lexikális töltéséből következően X szignifikáns előfordulási gyakoriságot (asszociáltságot) mutat S-ben.⁹

Ágel a vonzatkötő képesség tekintetében három aktáns típust különít el:

- (1) egy strukturális eset formájában megjelenő vonzat egy STRUKT-vonzat. Ilyenek az alany, a tárgy és a dativusi bővítmények jelentős része,
- (2) egy kategoriálisan régens szerepű osztályból származó, lexikális hozzárendelésű vonzat FSP-vonzatnak minősül (*lemond az ajándékról, anyjára gondol* stb.).
- (3) egy kategoriálisan nem régens szerepű (kielégített) osztályból származó, lexikális hozzárendelésű vonzat OBL-vonzatnak minősül (*Péter Szegeden / a nagymamájánál lakik*).

Ami a nyelvtörténeti adekvátság kritériumát illeti, számos történeti valenciavizsgálat (pl. Korhonen 1978 és 1982, Greule 1982, Maxwell 1982, Ágel 1988, Forgács 1996) eredményei tanúskodnak amellett, hogy a diszjunkt vonzatviszonyok által felrajzolható centrum – periféria – modell megfelel a történeti folyamatoknak (a németben). Ágel szerint (i. m. 29) a következő fejlődési sor rajzolható fel:

Az OBL-vonzatok (periferikus típus) mindig szabad határozókból fejlődnek.

Az FSP-vonzatok (a centrum és a periféria közti típus) vagy OBL-vonzatok továbbfejlődései (klasszikus eset a németben: határozós viszony → genitívus), vagy szabad határozókból fejlődnek (ez utóbbi típus ritka, de nem lehet kizárni).

A STRUKT-vonzatok (centrális típus) mindig FSP-vonzatokból fejlődnek. Ez logikusan meg is jósolható, hiszen egy STRUKT-vonzat legalább két (egykori) FSP-vonzatot feltételez.¹⁰

⁸Ezt a definíciót Ágel átveszi Jacobs 1994: 22-ből.

⁹A szükségszerű előfordulás jacobsi kritériumát (NOT = OBL) Ágel módosítja, az elhagyhatatlanság negatív kritériuma helyébe a „hozzákapcsolás intenzitásának” (Intensität des Hinzufügens) kritériumát lépteti.

¹⁰Ágelnek ezt az utóbbi mondatát nem tudom egészen osztani, hiszen nem értem, miért volna szükség például egy egyértelműen STRUKT-vonzatnak számító alanyi vonzat létrejöttéhez két FSP vonzatra. Már csak azért sem lehet ezzel teljesen egyetérteni, mert például a mediális igéknek mindig van egy kötelező

4. A bővítményviszonyok változása a történeti adatok fényében

4. 1. Működik-e Jacobs grammatikalizálódási sémája?

Lássuk most már, mennyiben tudjuk nyelvi adatokkal megtámogatni a fenti hipotéziseket (Jacobs és Ágel ugyanis ezt nem teszik meg). Különösen érdekelt a jacobsi grammatikalizálódási séma működőképessége, ezért főként ehhez próbáltam példákat találni a magyarban. Nos, úgy tűnik, hogy – ha talán nem is mindig – de az esetek jelentős részében valóban nagyjából a sémából következő módon zajlik le a vonzatok „grammatikalexikalizálódása”. Jól szemléltethető ez például a *törődik* ige jelentésfejlődésével.

A/ A tiszta tárgyas *tör* igéből intranszitiváló képzéssel létrejött *törődik* ige eredendően konkrét jelentésű mediális ige:

Az ütéstől a hordó oldalán egy lyuk törődött.

A hajó a viharban darabokra törődött a sziklán.

A fenti mondatokban az ige konkrét jelentésű, egyetlen valódi szemantikai argumentuma¹¹ a *lyuk*, ill. a *hajó*, ezek tematikai szerepe Patiens.¹² A *hordó oldalán*, ill. a *sziklán* szabad határozók ebben az esetben.

A következő mondatok már átmenetet képeznek az átvitt jelentés felé, de még csak kissé távolodtak el a konkrét értelemről (az adatok a NySz. *törődik* szócikkből (III: 757–8) valók):¹³

A melly test itt sajlódott, törődött és szenyvedett.

[...] *ide-tova fordul, törődik magában.*

Eleget törödtünk, fáradtunk dolgaiban.

Az átvitt jelentéshez való közeledés ezekben a példákban az igenem fokozatos megváltozását is maga után vonja: a tisztán mediális jelentés kezd átsiklani az aktivitást feltételező kiható jelentésbe. Az első példában még erősebb a mediális jelleg, a következő kettőben viszont már megjelenik némi aktív jelleg, pontosabban a két mondat némiképp kétértelmű (ambig), hiszen állítmányuk mediális értelmű igeiként is értelmezhető, de felfogható némiképp kihatónak is. Az első interpretáció esetében az utolsó mondat *dolgaiban* bővítménye inkább szabad határozó, a kiható értelmezés esetében viszont közeledik a kötött bővítmények felé. Ha ugyanis törődésünk nem pusztán álla-

alanyi vonzatuk, ám csak nagyon ritkán van még egyéb vonzatuk, tehát ez az átértékelődés ezeknek az esetében nehezen képzelhető el. Azt viszont el tudom fogadni, hogy a STRUKT-aktánsokat történetileg eredetibb FSP-vonzatként kezeljük, amelyek a három talán legfontosabbnak minősíthető tematikus szerep (Ágens, Patiens, Bene-(Male)faciens) gyakorisága folytán kerültek ebbe a kitértetett szerepkörbe.

¹¹A szemantikai argumentum, valamint a külső és belső szemantikai argumentum fogalmával kapcsolatban vö. Komlósy 1992: 324-6.

¹²A főbb tematikai szerepeket illetően l. Komlósy 1992: 359-61.

¹³A NySz. adatait a szótár helyesírásával közlöm, a lehelyeket nem adom meg, azokat l. a megfelelő szócikkben.

pot, hanem cselekvés, amely valaki dolgainak elintézésére irányulva jött létre, akkor a határozói bővítő szemantikai argumentuma (ARG) lesz az igének. Ezzel viszont az eredeti konkrét jelentés felől az ige már eltávolodik az absztrakt interpretáció irányába, megtörténik tehát a jelentés specializálódása (JSP):

Felettből törődik, hogy világi marháit szaporítsa.

Ebben a példában már a fentieknél is egyértelműbb a kiható jelleg. A specializálódott jelentésű (JSP) bővítő szorosabban kötődik az igéhez – ez érthető, hiszen a kiható igének már nem *Patiens* típusú az alanya, hanem *Ágens* (*Experiens*), akinek a cselekvése valamire irányul, s ez fejeződik ki a második számú vonzatban. Ebből következően a jelentésspecializálódás fokozatosan vonja maga után a bővítő kötelezővé válását (OBL). A formai rögzülés, a reakcióvá válás még várat viszont magára egy ideig, hiszen a NySz. tanúbizonyosága szerint a cselekvés irányultságát kifejező vonzat különböző ragos formákban jelentkezhetett (*vmiben*, *vmiért*, *vmin*):

[...] *nem tudom, mit kellyen törödni az jámborságba.*

Hogy a te zived törödhessék és szomorkodhassék azokért.

Sem a nagy dolgokban nem örvendez, sem akármí aprólékon (sic!) nem törödik.

Busulásodon bizony valóban törödöm s búsiuk édesem.

A ki mennyei kenyeret eszik, nem törödik azon, mely drága étkeket ganéjollyon.

Láthatóan a *valamin* vonzat a leggyakoribb, ez feltehetően abból fakad, hogy ez illik leginkább az igéhez, annak eredeti jelentése folytán. Csakhogy míg ott szabad határozóról van szó, itt egyre inkább átmege az ige az ARG > JSP > OBL fejlődésen, végül megtörténik a formai rögzülés is: FSP. Ez igenk esetében bizonyára az *-ON* ragos vonzat lett volna, ám a fejlődési sort némiképp „átrajzolta” a rokon jelentésű *gondol vmivel* ige, melynek *-VEL* ragos bővítő analógiás hatás folytán a *törödik* vonzatának is kifejezőeszköze lett. A formai rögzülés végül a többi formavariáns elveszését hozta magával.

Az akaratosság ha mikor pörlekedik, nem törödik sokat a jövendővel.

[...] *sok lovas, ha mindgyárt rajta-veszt is, nem sokat törödik véle.*

A fenti elemzés jól mutatja, mennyire komplex folyamatról van itt szó, s mennyire szorosan kapcsolódnak egymáshoz annak egyes állomásai: a jelentés absztrahálódása, ebből fakadó és ezzel szorosan összetartozó igenemváltozás, az ehhez kapcsolódó argumentumhely létrejötte, kötelezővé válása, végül formai rögzülése, „megkövesedése”.¹⁴

¹⁴Feltehetően valami nagyon hasonló folyamat játszódott le a szintén a tárgyias *tör* igéből származó *törekeedik* esetében is. A NySz. III: 751-2 *törekeedik* szócikkének tanúbizonyosága szerint ennek a vonzata is sokféle formában jelentkezhetett. Így megtaláljuk a *törödik* mellett is megfigyelhető *vmiben*, *vmiért*, *vmin* vonzatokat, de ezek mellett jelentkezik még *vki ellen*, *vki mellett*, s a ma is szokásos *vmire* vonzattal is. Ez utóbbi nyilván itt is az igének a mediális igenemből a kihatóba történő fokozatos átlépésével állandósult.

B/ Következő példánk legyen a *vonzódik* ige konkrét → absztrakt irányú jelentésfejlődése:

A mágnes vonzza a szöget. → A szög vonzódik (a mágneshez).

A mediális értelmű, konkrét jelentésű *vonzódik* ige mellett egyetlen kötelező vonzat áll: a *Patiens* tematikus szerepű alany. A *-HOZ* ragos határozói bővítmény, amely a tematikus szerepek szerint leginkább Természeti erőnek (TE) minősíthető ebben az esetben elmaradhat, hiánya kissé szokatlanná teszi a mondatot, de nem teszi agrammatikussá, hiszen a mediális igék Kauzátor értelmű bővítményei (ez itt a TE) elmaradhatnak. A *mágnes* kétségtelenül ARG-vonzat, viszont nem JSP, FSP és OBL. Ha azonban az igt e helyett a konkrét jelentés helyett névátvitellel absztrakt módon kezdem használni, a helyzet megváltozik:

Péter kifejezetten vonzódik Katihoz.

Az ige talán ebben az esetben is inkább mediális értelműnek értékelhető, ám alanya már nem Természeti erő (nem is Ágens), hanem *Experiens*, a határozói bővítmény pedig a Kauzátor szerepéből inkább a Jellemzett pozíciójába lép át, az átvitt jelentés folytán egyúttal jelentéstanilag specializálódik (JSP), ez pedig azzal is együtt jár, hogy kapcsolódása az igehez kötelező jellegű lesz (OBL). A formai specializáltság (*-HOZ*) itt nem releváns, mert az a jelentésből fakadóan itt már a konkrét síkon is megvan.

Érdekességként megemlíthetjük még, hogy a középmagyar korban ez a különbség ugyanannak az igenek (*vonsz*) három – csupán az egyes vonzatok szemantikai jellemzőiben eltérő – vonzatstruktúráján keresztül valósult meg (az adatok a NySz. *vonsz* szócikkéből (III: 1248) valók):

Én vonszom a terhet.

Szekerben úlvén, mellyet elefántok vonsznak vala.

*Nagyobban vonzon teegődet az telhetetlen kywansaagh, honnem az
balwan istenek ymadasanak bewchewlety.*

*Az parazna asszoniállatok az ű hizelkedeseckel, vigiorgasockal az ferfiac
hozzaiook vonszak.*

Svécziai királyhoz nem vonszanak az kozakok.

Bevádolt, hogy én Zólyomihoz vonszok titkon.

Mint látható, a három vonzatstruktúra a következő:

<i>vki/vmi vonsz vmit (vhová)</i>	‘húz’	(+ konkrét);
<i>vki/vmi vonsz vkit/vmit (vhová)</i>	‘vonz, húz’	(+ absztrakt)’
<i>vki vonsz vhová</i>	‘vkivel közösséget érez, szimpatizál’	

Látható tehát, hogy korábban ugyanaz az ige szolgált mindhárom jelentés kifejezésére, s a jelentések különbsége csak az eltérő vonzatstruktúrákból fakadt. Ez azonban némi-képp a zavaró homonímia irányába hathatott, ezért a szövegi *-sz* zöngésülésével létrejött

vonz igének már az intranszitiváló *-ódik* képzővel bővült alakja (*vonzódik*) vette át a ‘vkivel közösséget érez, szimpatizál’ jelentést.

C/ Következő példánk legyen az *érdekel* ige (NySz. I: 658-9):

A csapásokban, mellyekkel bennünket az isten csapdos és érdekel.

Szenczi Molnár: *Érdeklem, verem* : *adverbero. Sarkantyúval érdekelni:*
agitare equum calcaribus

Ezekben a példákban az ige konkrét jelentésű (*vki érdekel vmit (vmivel) = ‘ver, csapkod vmivel’*), vonzatstruktúrája: S – O – (A_{adir}) – V_{tr}. Itt tehát egy cselekvő tárgyias ígéről van szó, fakultatív instrumentális bővítéssel (A_{adir} = – Hum, + konkrét), alanya pedig +Hum szemantikai jegyű. Létezik azonban emellett egy *vmi érdekel vmit / vkit* struktúra is, ez már mediális értelmű (*vmi = Kauzátor, – Hum, pl. Az inát érdeklí szárnya czafragának; Nem árt kevés harmat ezt is ha érdeklí; Az havas eső érdeklí nyakunkat*).

Az ige tehát mindkét fenti jelentésben konkrét értelmű. Ugyanakkor azonban jelentése elmozdulhat az absztrakt irányba is, ebben az esetben elsősorban az alany szemantikai töltése változik meg (– Hum, – konkrét):

Nyomorúságoc az hiveket kerengik és érdeklí.

Ha mikor érdekel vkit betegség.

Ha nem érdeklí-e szégyen szíveteket, hogy meg-nem szánnyátok ez egy híveteket.

Ezekben a példákban tehát már megtörtént egy lépés az absztrahálódás irányába, de még mindig érződik bennük az ige eredeti ‘hozzaér, megérint’ jelentése. A fejlődés utolsó állomásaként azonban a mediális értelmű ige tárgyának tematikus szerepe is megváltozik némiképpen: az eddigi *Patiens* szerepű tárgyi bővítmény helyébe egy *Experiens* jellegű lép, ezáltal pedig az ige a mediális jellegből kezd kilépni az aktív jelleg felé. Ez egyúttal a *Kauzátor* szerepű bővítmény helyébe egy *Jellemzett* szerepű alanyt léptet. Ezzel együtt az ige ebben az esetben még mindig csak átmenetet képez a mediális típusból a kihatók (objektálisak) felé, a ténylegesen kiható igehez már igei képzéssel jutunk el.:

A 20. századi történelem nagyon érdeklí Pétert. ↔ Péter nagyon érdeklí a 20. századi történelem iránt.

Itt azzal az érdekes esettel állunk szemben, amikor az eredetileg tárgyias ige (*érdekel < (hozza)ér*) erősebben őrzi a jelentés specializálódása (JSP) során kialakult mediális

jelleget, mint a mediális képzésű *érdeklődik*, amely inkább kiható értelmű (a képzést illetően vö. *vonzódik, húzódik* stb.).¹⁵

D/ Utolsó példánk erre a jelenségre legyen az *esküszik* ige fejlődése. Ez az igénk ma csak a *vmire* vonzattal fordulhat elő, ám a régiségben – mint Hadrovics 1995: 47 is bemutatja – gyakori a *vmin* vonzat is:¹⁶

*Hamisan esküttem oltáron, ereklyén, kereszten, kézen.
Az egyházi ember meg ne esküdjék, hanem csak az evangéliumon.
[...] százszor meg mertem volna rajta esküdni, hogy...
Nabuhodonozor királ ... eskevék ő országára és ő székire, hogy...
Othacar ... eskészik vala [a császár] kezére...*

Példáinkban a superessivusi vonzat véleményem szerint az eskütétel konkrét módját jelenthette eredetileg, azaz az esküt tevőnek a keze volt az oltáron, ereklyén, a kereszten. Feltehető tehát, hogy itt is valami olyasféle jelenséggel állunk szemben, hogy a jelentés absztrahálódása és specializálódása során egy eredetileg szabad határozó válik OBL-vonzattá. Az eredetileg valószínűleg csak variánsként működő sublativusi bővítésnek a folyamatnak a során válik FSP-vonzattá és szorítja ki a másik, a konkrétabb jelentéshez közelebb álló, szabad határozószerű formát.

4. 2. A bővítésviszonyok megváltozása a frazémává válás során

Hasonló jelentésspecializálódás zajlik le az állandósult szókapcsolatok, szólások kialakulása során is. A szólások keletkezése többnyire egy vagy több bővítés lexikalizálódásával jár együtt, azaz: az ige eredeti vonzatkörébe tartozó bővítések egy része az állandósult kifejezés részévé lesz. Ebből fakad, hogy a létrejött idiómák valenciája többnyire kisebb az eredeti igéénél, jöllehet a kialakult szólás jelentésének, szemantikai argumentumai számának megfelelően az ige új bővítés helyeket is megnyithat (pl. *vmi fáj* → *vkinek fáj a foga vmire*). Mindazonáltal a kvalitatív vonzatszám csak

¹⁵Nagyjából hasonló jellegű jelentésspecializálódás zajlott le a következő – eredetileg konkrét jelentésű igék – mai absztrakt értelmének kialakulása során is:

hat – NySz. I: 1351:

Trincsént meghaladá, Csehországba hata – *vmi hat vhová* 'megy' + konkrét
 [...] *sebének fájdalma ő tövére hatik* – *vmi hat vhová* 'odajut' – konkrét
 [...] *Felelem méghata ő értelméket* – *vmi meghat vmit* 'átjár, áthat' – konkrét

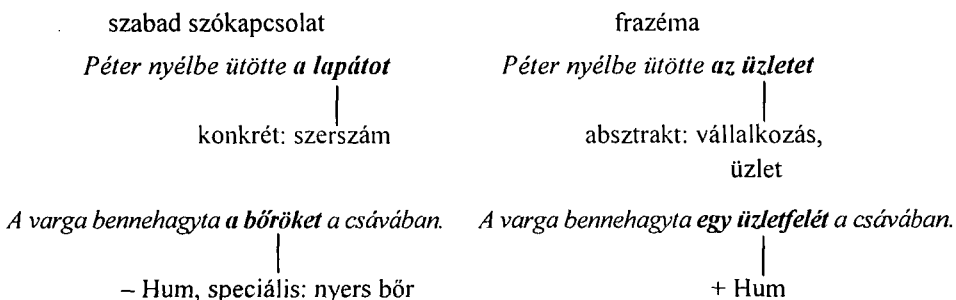
illet – NySz. I: 1567-70

Ki tudóket illetend illeti en zememnac fenet.
Sok bozusagokal illetik vala wiet.
Nem illet az nyomoruság téged.
*Némellyeket ollyakat paranchola kérni, melyek lelkünket nézik,
 némellyeket kedig, melyek testünket illetik.*

(Hasonló még: *tapaszta* 'érint, tapogat vmit' konkrét → absztrakt (tárgy: – konkrét) stb.)

¹⁶A Hadrovicstól 1995-ből és 1992-ből származó példákat a két monográfiában található helyesírással közlöm, a leközlöm, a leközlöm.

egyik aspektusa a frazeologizmusok valenciájának. Ugyanúgy, mint más valenciáhozozók esetében, legalább ennyire fontos azonban a szemantikai valencia is, hiszen nemcsak a vonzatszám, de a vonzatok szemantikai jellemzői is átalakulhatnak a frazeologizálódás során. Ahogyan a vonzatszámot sem a „homonim” ige¹⁷ befolyásolja, a vonzatok szemantikai minősége is a szinonim szabad szókapcsolat vonzatainak felel meg. Különösen jól látszik ez egyes szó szerint is értelmezhető frazémákon, amelyek talán legékesebb bizonyítékai az állandósult szókapcsolatok körében oly gyakori konkrét → absztrakt jelentésváltozásnak, pl.

Az idiómák esetében a szerkezet grammatikai feje az ige, de ennek nem pusztán „verbalizátor” szerepe van, mint a funkciójegs kapcsolatok esetében, hanem valóságos bővítmenyeket (vonzatokat és szabad határozókat) köt magához, amelyeknek egy része lexikalizálódhat, s az idióma valenciája szempontjából irrelevánssá lehet. Ezzel együtt nem pusztán a bővítmenyek hordozzák a szerkezet szemantikai tartalmát, hanem a frazéma egésze ruházódik fel valamilyen új (többnyire az eredetihez képest absztraktabb) jelentéssel. Hogy ez a jelentés (s ezáltal gyakran a vonzatok száma, ill. minősége) mennyire tér el a szabad szókapcsolat értelmétől, ebben a tekintetben vannak – többnyire a szerkezet idiomatizáltsági fokától függő – fokozati különbségek. Így például *a markába nevet* vagy *az apostolok lován jön* frazémák idiomatizáltsági foka csekély, csak valamilyen külső körülménnyel egészítik ki igéjük jelentését, ezért a fejként szolgáló ige és a frazéma jelentése közel áll egymáshoz, valenciájuk is megegyezik, mind a szintaktikai, mind a szemantikai valencia tekintetében, hiszen csupán az ige szabad határozói lexikalizálódnak, vonzatai ugyanazok maradnak.

Ugyanakkor azt látjuk, hogy minél inkább távolodik a frazéma jelentése a fejként szolgáló ige eredeti jelentésétől, annál inkább módosulhatnak a vonzatai is. Ez a módosulás érintheti a vonzatok számát és/vagy minőségét.

Előfordulhat, hogy az idióma vonzatai első ránézésre mind számuk, mind szintaktikai minőségük, mind szemantikai szelekciós szabályaik tekintetében teljesen azonosak a szabad szókapcsolat bővítmenyeivel. Így van ez például a már említett *vki*

¹⁷Homonimnak tekinthetjük például a *megmos* igét a *megmossa a fejét vkinek* szó szerkezet konkrét, ill. átvitt értelmében. A frazémával szinonim szabad szó szerkezet volna viszont a *vki leszid vkit* vagy a *vki megdorgál vkit*. Erről bővebben I. Forgács 1998: 7–39.

megmossa a fejét valakinek frazéma esetében is. Ez esetben tehát látszólag igazi homonimákkal állunk szemben, amelyekről csak a kontextus dönti el, melyik jelentésben találjuk őket a szövegben. Valójában azonban mégis más a helyzet. Egyrészt a szabad szókapcsolat esetében a *megmos* ige valódi vonzatai csak az alany és a tárgy, a dativus possessivus csupán a tárgy jellege, személyhez kapcsolt volta miatt jelenik meg (l. később is), a frazéma esetében viszont a dativus valóban kötelező vonzat. Emellett a frazémával szinonim igéknek (*leszid, megdorgál*) a két kötelező vonzaton kívül (*vki, vkit*) van egy fakultatív vonzatuk is (*vmiért*, ill. *vmi miatt* – vö. Apreszján–Páll 1982: II, 340 is). Annak a tételnek az értelmében, miszerint a frazéma vonzatai megegyeznek a szinonim kifejezés vonzataival, a *vki megmossa a fejét vkinek* idióma is rendelkezik ezzel a fakultatív vonzattal:

Péter leszidta a fiát a késésért. — Péter megmosta a fejét a fiának a késésért.

Ugyanez a bővítény a „homonim” ige mellett, azaz a szabad szókapcsolat esetében már nem fakultatív vonzatként jelenik meg, legfeljebb szabad ok- vagy célhatározóként állhat:

Péter megmosta a fejét a fiának, mert csupa homok volt.

Péter megmosta a fejét a fiának, hogy ne legyen piszkos a párnája.

A pék a lapátra tette a kenyeret.

A pék lapátra tette a segédet.

|
+ Hum

|
– Hum

|
+ Hum

|
+ Hum

Amint látható, a vonzatszámkülönbséghez a szemantikai szelekciós szabályok különbsége is társul, de ez esetünkben még morfoszintaktikai különbséggel is kiegészül: míg a konkrét értelmezés esetén, azaz a szabad szókapcsolatban a *lapát*-nak lehet (határozott vagy határozatlan) névelője, az idióma esetében névelő sosem jelenhet meg. Hasonló példa a *bennehagy a csávéban* kifejezéssel szinonim *cserben hagy* idióma is: míg a *bennehagy a csávéban* esetén csak a szemantikai szelekciós szabályokban van különbség a szabad és az állandósult szókapcsolat között, addig ez utóbbi szólás esetében ez a különbség már a névelőhasználat morfológiai különbségével is „megfejlődik”, sőt ebben az esetben a kifejezés állandósulása oda vezetett, hogy a frazéma névszói tagja előbb összetételi előtaggá, majd mára már félig-meddig igeikötővé vált:¹⁸

A varga a bőröket a cserben hagyta. → A varga egy üzletfelét cserbenhagyta.

4. 3. A vonzatkeretek mennyiségi változásai

Mivel a frazeológiai kapcsolatokkal összefüggő valenciaváltozásokról bővebben írtam A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. című konferencia anyagában (Forgács 1998: 7–39), ezért ezt az aspektust itt tovább nem részletezem. Ehelyett inkább egy másik jelenséget vennék még nagyító alá: a vonzatkeret mennyiségi változá-

¹⁸Ezért itt már nem is beszélhetünk igazi, azaz két szóból álló frazémáról, hanem csak a Somhegyi 1992: 437 által ál-monofrazémának nevezett képződményről.

sait. Ennek leggyakoribb megnyilvánulási formája tárgyatlan igék tárgyassá, ill. tárgyas igék tárgyatlanná válása, de előfordul azért ez a jelenség határozói vonzatok körében is, sőt az alábbiakban azt igyekszem majd bizonyítani, hogy talán még az alanyi vonzat esetében is.

Ezzel a jelenséggel kapcsolatban Ágel 1995: 27 rámutat, hogy az ún. valenciavétségek (Valenzverstösse) megmagyarázhatók a vonzattmegkötő képesség és vonzatrealizáció megkülönböztetése révén. Illusztrációként Ernst Jandl egy verssorát idézi:

Schweine grunzen stilvolle Bauernhäuser
[Malacok stílusos parasztházakat röffögnek].

A stílushatás itt azáltal jön létre, hogy egy olyan igét használunk egy két STRUKT-aktánsot tartalmazó realizációs struktúrában (alany + tárgyi bővítmény), amelynek a valenciafelvevő képessége szerint csak egy aktánsa (alany) van. Ezáltal viszont a befogadóban olyan benyomás keletkezik, hogy az ige két vegyértékű. A második aktáns tehát nem a vonzattfelvevő képesség (valencia), hanem a vonzatrealizációs séma alapján rendelődik az igéhez, vagyis a szerkezeti elvárás és a szerkezeti megvalósulás konfliktusából születik. A valenciaképesség látszólagos kiterjeszhetősége tehát elméleti szempontból megmagyarázható: a vonzattmegkötő képesség és a vonzatrealizáció dinamikus viszonyából fakad (27–8).

A valenciaváltozás Ágel szerint a valenciakreativitás következménye: egy az adott ige vonzattfelvevő képességétől pozitív vagy negatív módon eltérő (tehát annál bővebb vagy szűkebb) vonzatrealizációs séma egyre gyakoribb alkalmazása hosszabb távon ahhoz vezet, hogy egy új szerkezeti sémát várunk el, amely megfelel a nyelvszokássá lett realizációknak. Tehát az eleinte csak okkasionálisan alkalmazott vonzatrealizációs minta a vonzattfelvevő képesség átkódolódásához vezet. A valenciaváltozások forrása így a beszédben megvalósuló valenciakreativitás (uo.).

De vegyünk most szemügyre néhány olyan esetet, amelyekben nemcsak alkalmissal történt meg ez az „átkódolódás”, hanem a kétféle vonzattmegoldásból nyelvi változó lett, mígnem egyikük eltűnésével teljessé vált a nyelvi változás. Példáimat Hadrovics 1992: 291–2 alapján állítottam össze:

- A/ Immar az my Hadunk ekkor keszen uala Eztergammal, Duna mellet fekszik uala Romat egy esztendeig fekuec a' Longobardosoc.*
A' Saracenosok az udöbe három eztendeig fekuec Constantinopolt.

*Eljöhet az ősz is szürke hajszálakkal,
És elűzhet innen üres gyalázattal,
S a világ utána mondja majd nevünknek:
Azok, kik oly soká Murány alatt ültek.
Ki e sziklavölgyet, előbb egy századdal,
Hasztalan sokáig ülte vívó haddal.*

(Arany)

Mindkét példában nagyjából a következőről van szó:

Mivel sem a *fekszik*-nek, sem az *ül*-nek nem argumentuma a fekvés, ill. ülés helyszíne, ezért azokban a példákban szabad határozóval állunk szemben. A konkrét → absztrakt jelentésátvitel során azonban a cselekvés helyszínének megadása helyébe az igenemet váltott és kihatóvá lett ige által megnevezett cselekvés ‘ostromol, belagern’ objektumának, a ráirányultság végpontjának a megnevezése lép.¹⁹ Ez viszont egyúttal azt jelenti, hogy ez a bővítmény egyben ARG, JSP, OBL és FSP is lesz. Példáink – főként a tárgyi bővítmény vonatkozásában – talán megerősítik Ágel hipotézisét is a STRUKT-aktánsoknak korábbi FSP-, sőt NOT-aktánsokból való létrejöttéről.

B/ A legegyszerűbb érzeteket kifejező igék, mint *éhezik*, *szomjazik*, eredetileg tárgyatlanok, de már régtől van tárgyas használatuk is, l. például Hadrovics 1992: 294 adatait: *Boldogok kék ehezyk es somehozyak az ygassagot; tulkoknak ő vérét nem szoktam szomiuhozni; ha az kösztünk lakozó keresztyének vérét oly igen szomjúhozzuk; az partolkodik a Kék az Ew Nyomorwssagat Inkab zomyhozzak wala.* Mint látható, valaha a két igének, – legalábbis a *szomjúhozik*nak – lehetett valóságos tárgya is (*vér*), ez azonban azóta megváltozott, ma csak absztrakt jelentésű bővítmény fordulhat elő tárgyként: *éhezi és szomjúhozza az igazságot*, de: *éhezik egy jó bablevesre, a jó szóra, szomjúhozik egy pofa sörre*, viszont: **éhezik egy jó bablevest, szomjúhozik egy pofa sört.* Itt tehát mediális értelmű, egy vegyértékű igék lesznek kihatóvá, sőt tárgyassá, jóllehet az előbb említett szemantikai megkötésekkel.

C/ A kellemes és kellemetlen érzelmek és a velük kapcsolatos testi jelenségek igéi, mint *kacag*, *nevet*, *örül*, *sír*, *ri*, *óhajt* (‘sóhajtozik, siránkozik’), ill. *fél*, *retteg*, *ijed* is állhatnak határozói bővítményt tartalmazó vonzatrealizációs struktúrával, de tárgyi bővítményt tartalmazó struktúrával is. Itt azonban nem egy vegyértékű igének lesz két aktáns tartalmazó realizációs struktúrája, hanem egy kiható igének lesz valódi tranzitív struktúrája, tehát inkább csak minőségi valenciaváltozással állunk szemben, míg az előző esetben mennyiségi változással is, hiszen ott új ARG jelent meg a struktúrában.

Példák (Hadrovics 1992: 294 alapján):

fennyen katzagja eőket az értelmes világ
Hogy ha reménkedunk (= ‘rimánkodunk, siránkozunk’) csufolván katzagnak
De ezt Arani zaio zent lanus igen neueti
az ordog pegeg (sic!) ezt örülte
Lakosim szellyel bujdosnak Sirnak s' ohajtnak

Hát egy bival tehen azon (= a réten) jődögel le, Az idei bornyát szarva
között hozta, A tavaji bornyút maga után rítta

¹⁹Nagyjából ugyanilyen folyamat játszódhatott le a *megszáll* ige esetében is (*megszáll vhol* → *megszáll vmit*, vö. NySz. III: 52-3), vagy a németben a *lagern* → *belagern* fejlődés tekintetében is.

Mynd nyayan felyvk az halalt

Az kenokat nem felöd, olyaat tezők raytad hog kytöl felz

Kiralynek hagiast [a zsidók] igen yedek

sohol semmi nincz mi teged nem felnè es nem retegne

D/ A *csodál* eredeti vonzata *valamin* vagy *valamiről* volt, de már korán tárggyal is állhatott. A *csodálkodik* (-*kozik*) ugyancsak fejlesztett tárgyat (Hadrovics 1992: 294).

Példák:

Fejedelem Aeneas mikor látá [a lányt], Ő magában rajta sokat csudála;

Rajtok az olaszok, oh, mint csudálnak;

Kynek zepseegeet nap es hold chodalyuak.

Kic mikor lattakuolna ötèt mégyèduèn igèn ludalkoduc özépfégèt

(BécsiK 32,7; itt valószínűleg a latin *mirati sunt* [...] *pulchritudinem* is hatott).

Itt talán arról lehet szó, hogy a kiható, tehát objektális (vö. Forgács 1991: 142) *csodál* és *csodálkodik* egyaránt állhatott határozói és tárgyi vonzattal is (minőségi valencia-változás), ezt viszont idővel a nyelv megszüntette: a *csodál* ma már csak tárgyi vonzattal áll, a képzése folytán a tárgyatlan igékhez közelebb álló *csodálkodik* viszont a kiható igéknél megszokott határozói bővítémmel.

E/ Tárgyatlan igék tárgyassá válása történik akkor is, ha tárgyatlan ige mellett egy Hadrovics 1992: 295 által belső tárgynak, általam (Forgács 1996: 97) Chafe 1976: 159 nyomán komplementív tárgynak nevezett bővítmény áll: *bűjőcskát játszik, dalt énekel, verset szaval*.

Példák (Hadrovics (uo.) nyomán):

[...] *csupán gondolkodni, Éjjel a sötétben, álmokat álmodni*

Neki szíve meghasada, Mindjárt szárnyü halált hala

Christus ... nem okanelkwl zenuede ilien nag' kinokat

Verfelét, kártyát, házsúrtot soha pénzbe ne játszék

Árpád ... illien szokot szola

Tündérlányok ottan laknak, Táncot ropnak, úgy mulatnak

Némely hajdu tánczot fegyverrel szókdőse.

F/ Ennek a tárgyassá válási folyamatnak természetesen az ellentéte is megtörténhet, azaz tárgyas igék is válhatnak tárgyatlanná. Ennek a folyamatnak nagyon gyakori megvalósulása az a tapadási folyamat, amelyben egyes igék bizonyos tipikus, nagyon gyakori külső szemantikai argumentumai belső argumentumokká alakulnak jelentéstani tapadás folytán: *mos, mosogat, törölget, előad*. (Ennek van olyan változata is, amikor nem tárgy „szívódik fel”, hanem határozó: *kimúlik* ‘kimegy, eltávozik’ a *világból* → *kimúlik; kivégez vkit a világból* → *kivégez vkit* stb. Tárgyi és határozói bővítmény

együtteséből a tárgy: *hajta fülét vmire* → *hajt vmire*; *vkivel tartja hitét, nyájasságát* → *vkivel tartja* – vö. Hadrovics 1995: 64-68).

G/ Egy másik típusnál úgy lesz tárgyias igéből tárgyatlan, hogy a mondat tárgya lép az alany helyébe, az eredeti alany pedig eltűnik. Itt valójában egy tiszta tárgyias igének a passzív, ill. mediális igék felé tereléséről van szó, a cselekvő ágens személyének irreleváns volta miatt:

Az üzletet a dolgozók reggel 6 órakor nyitják és este 18 órakor zárják.

Az üzletet reggel 6 órakor nyitják és este 18 órakor zárják. – általános alany

Az üzlet reggel 6-or nyit és este 18 órakor zár. – mediális értelmű

Patens

H/ Egy harmadik esetben maga a cselekvés összetett, ebből válik ki egy rész uralkodó elemmé, és marad tárgy nélkül, mint pl. az *inal*, a *kóborol* és a *mulat* esetében (vö. Hadrovics 1992: 298–9).

a/ Az *inal* eredeti jelentése ‘inában van, sarkát harapdálja’, ebből: ‘üldöz, kerget’. Ez abból a képből ered, ahogy a vadászkutya a vadnak valóban az inában van, és ha eléri, harapdálja, tehát *inalja*. Hadrovics 1992: 298 nagyon szép példával mutat rá arra, hogy Gyöngyösi egész eredetiségében rajzolja meg ezt a képet a szarvas után bocsátott ebekkel:

Lesznek is csakhamar a szarvas inában,

(az egyik egy törzsökben megakad),

A másik a szarvast tovább is inallya,

Valamikor érzi, mindenkor megfallya. (49)

Ebből a konkrét használatból történt az átvitel személyekre, majd az elvont síkra: „*A tegzes Apolló ott Daphnét kergeti, szaporán inallya, de későn érheti?*”, és: „*Igy sok veszély inal minden boldogságot*” (NySz, mindkét idézet Gyöngyösitől). A mai tárgyatlan használat nyilván úgy jött létre, hogy az üldözőnek is futnia kellett, s az üldözés mozzanata helyett a futás került előtérbe. Ma inkább csak az *elinal* használatos vagy az *inal* valamilyen irányhatározóval: „*Megfordult ... s elkezdett inalni visszafelé*” (ÉrtSz, Jókai); „*A pogányok nyakra-főre elinaltak Salgóról*” (ÉrtSz, Petőfi).

b/ *vki kóborol vmit* ‘rabol, fosztogat’ → *vki kóborol* ‘csatangol, csavarog, kószál’

A *kóborol* ige német eredetű (< kfn. *koberen* ‘erőre kap’), eredeti jelentése nyelvünkben ‘rabol, fosztogat’. Ha nem is áll mindig tárgy az ige mellett, tárgyias jelentése a szövegből világos, gyakori azonban a tárgy kitétele is, pl. *károkat tenni, dúlni, fosztani, kóborlani* (TörtTár 1899: 564); *Soc kazdagságokat kóborlottanac magoknac* (NySz, Heltai) stb. Így a *kóborlásnak* ‘zsákmány’ jelentése is volt: *Elkölt kóborlásom* ‘elfogyott a zsákmányom’ (NySz).

A tárgyatlan használat, amely a mai állapothoz vezetett, olyan mondatokban alakult ki, amelyekben a *kóborol* ige egyúttal ide-oda mozgást, járás-kelést is jelentett, mint pl.: [Cræsus király] *Persiai Királyal szemben szálla Es ok nélkül Országában koborla* (RMKT XVII 1:113). Az *el-* igekötős alak jelentése is megváltozott. Régen, ha *elkóboroltak* egy falut, annyit jelentett, hogy 'kifosztották, zsákmányt szedtek benne', ma viszont az igekötős forma csak tárgyatlanul használatos: *A kutyánk szeret elkóborolni itthonról.*

el Mulatják idejeket → *időt kellemesen mulat* → *mulat*

A *mulat* a *múlik* ige kauzatív képzésű alakja, eredeti jelentése 'enged elmúlni, úgy tesz, hogy vmi elmúljék'. Fő szemantikai argumentumát kifejező tárgya tehát az idő és annak szakaszai, mint esztendő, tél, nap, éj:

az végzés után nem múlatták idejeket hiába (Magyari 128);

Egy napot se mulass heában (NySz, Decsi).

Tárgyatlanul „magába szívhatja” az idő fogalmát, ennél fogva jelentése eltolódhat a következő irányba: 'időt mulat, időzik', pl.: *Méglen őc ot mulatnánac* (= 'időznének', NySz, Heltai). Hadrovics 1992: 299 rámutat, hogy az átmenetet a mai jelentéshez egyrészt az segítette elő, hogy az időt kellemesen is lehetett mulatni, pl.: *Az Veli bék agákkal mulattában kinn a mezőn jár vala nyulászásban* (NySz, Tinódi), vagy 1648: *Avagy talam csak tréfalsz? és udvari szokás szerint ez által mulatod idődet* (RMDE 2:109); másrészt kialakult a *mulatja magát* vonzat, aminek jelentése csakis 'szórakozik' lett: *Hogy úgy nagyobb kedvel mulassák magokat* vagy *Vigadok, vigan mulatom magamat* (NySz.). A jelentésfejlődés valószínűleg már a középkorban végbement, mert a *mulat-ság*-nak már az Érdy Kódexben van 'szórakozás' jelentése: *Peenzht hymteneenek el az wczakon az sok neepeknék mwłatsagaert* (NySz.). A fejlődés további lépése az lett, hogy miután a *mulat* megszűnt műveltető jelentése, kialakult mellette az új műveltető alak: *mulattat* 'szórakoztat'.

I/ Szóljunk még röviden az alanytalan igékről is. Ezek a valenciaelmélet értelmében nulla vegyértékű igék. Szerintem a helyzet – történetileg nézve – kicsit bonyolultabb:

Az alanytalan igék egy részében véleményem szerint azért nem jelenik meg alany, mert olyan **belső szemantikai argumentummal** állunk szemben, amely magában az ige tövében etimológiailag kódolva van, hasonlóan a *boroz*, *söröz*-féle igékhez. Ilyenek szerintem az:

esteledik 'este lesz, leszáll az este',

pirkad 'hajnalpír jelenik meg az égen' (vö. TESz. III: 207)

havazik 'hó esik',

de feltehetően ebbe a típusba tartozik az *alkonyodik*, sőt talán a *pitymallik* is.²⁰ Amint tehát nem lehet azt mondani, hogy **Péterék egész este sört söröztek*, még kevésbé azt, hogy **Péterék egész este bort söröztek*, azt sem lehet mondani, hogy **Az este esteledik* vagy a *Hó havazik*.

Egy másik csoportban viszont az alanytalan igék olyanok, hogy más jelentésben lehet alanyuk is: *dörög*, *esik*. Itt feltehetően a *mos*, *törölget*, *vet*, *kiműlik* igék esetében már bemutatott tapadással állunk inkább szemben, azaz az ige nagyon karakterisztikus, tehát gyakori bővítője felszívódik, lexikalizálódik. Vagyis:

Dörög az ágyú, a puska. De: *Dörög az ég* → *Dörög*.
Esik a hó / a falevél a fáról. De: *Esik az eső* → *Esik*.

Úgy tűnik tehát, hogy itt is külső, azaz szintaktikai formában is manifesztálódó szemantikai argumentumok belső szemantikai argumentummá válásáról lehet szó, akárcsak a már említett esetekben.

5. Összegzés

A címben jelzett tematikának egy további szempontja lehetne annak megvizsgálása, milyen hatással van egyes határozói vonzatok igekötővé válása a valenciára. Ez azonban – terjedelmi okokból – már mindenképpen egy másik dolgozat keretei közé kell, hogy kerüljön. Összegzésül annyit mondhatunk el, hogy bebizonyosodott: az igei vonzatfelvevő képesség és vonzatrealizáció vizsgálata számos eredménnyel kecsegtet a történeti mondattani kutatásban, számos új szemponttal gazdagíthatja annak módszertanát is. Érdeemes tehát további ilyen vizsgálatokat végezni, hiszen azok a magyar igeállomány és a magyar mondatok történeti fejlődésének egyre pontosabb leírását eredményezhetik, további érdekességeket tárhatnak fel az igehasználattal és – ami ezzel szorosan összefügg – az igék jelentésoldalának és az igék által létrehozott mondatformaváltozások kérdéseinek tekintetében.

IRODALOM

- Asher, Robert E. szerk. 1997: *The encyclopaedia of language and linguistics 1–10*, Oxford – New York – Seoul – Tokyo, Pergamon Press.
 Askedal, John Ole 1995: Valenz und Grammatikalisierung, in Ludwig M. Eichinger – Hans-Werner Erms szerk.: *Dependenz und Valenz: Beiträge zur germanistischen Sprachwissenschaft 10*, Hamburg, Buske.

²⁰Az *esteledik* esetében ezt talán nyelvi adatokkal is alá lehet támasztani (bár ugyanígy lehet szó a visszaható képzős alakot „népetimologizáló” képződményről is):

Estveleszic et esteledic: vesperascit (NySz., CorpGramm. 238); vö. még *Hóul esem, hó módra esem, havazok: ningo* (NySz., PPBl.).

- Ágel Vilmos 1988: *Überlegungen zur Theorie und Methode der historisch-synchronen Valenzsyntax und Valenzlexikographie: mit einem Verbvalenzlexikon zu den „Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440)“* = *Lexicographica: Series Maior* 25, Tübingen, Niemeyer.
- Ágel Vilmos 1993: Ist die Dependenzgrammatik wirklich am Ende? Valenzrealisierungsebenen, Kongruenz, Subjekt und die Grenzen des syntaktischen Valenzmodells, *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 21, 20–70.
- Ágel Vilmos 1995: Valenzrealisierung, Grammatik und Valenz, *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 23, 2–32.
- Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd szerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai.
- Benkő Loránd szerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*, Budapest, Akadémiai.
- Bussmann, Hadumod 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft* 2, völlig neu bearbeitete Auflage, Stuttgart, Kröner.
- Chafe, Wallace 1976: *Bedeutung und Sprachstruktur: Gekürzte Studienausgabe = Linguistische Reihe* 20, München, Max Hueber. Angol eredetije: *Meaning and the structure of language*, 1970, Chicago, University of Chicago.
- Forgács Tamás 1990: Zur Frage der Valenztheorie und der historischen Syntax, *Ural-Altaische Jahrbücher: Neue Folge* 10, 30–42.
- Forgács Tamás 1991: Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen, *Finnisch-ugrische Forschungen* 50/2, 125–146.
- Forgács Tamás 1994: Weitere Gedanken über Genus verbi im Ungarischen, *Finnisch-ugrische Forschungen* 52, 135–154.
- Forgács Tamás 1996: *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései = Studia Uralo-Altaica: Supplementum* 5, Szeged, JATE.
- Forgács Tamás 1998: Frazológiai egységek és valencia, in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*, Szeged, 7–39.
- Greule, Albrecht 1982: *Valenz, Satz und Text: Syntaktische Untersuchungen zum Evangelienbuch Otfrieds von Weißenburg auf der Grundlage des Codex Vindobonensis*, München, Wilhelm Fink.
- Gulya János 1994: *A mondatszerkezetek rendszere a vahi osztjájában = Studia Uralo-Altaica Supplementum* 4, Szeged, JATE.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan: Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai.
- Jacobs, Joachim 1994: *Kontra Valenz = Fokus* 12, Trier, WVT Wissenschaft Verlag.

- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 121–55.
- Komlósy András 1992: Régecskék és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–528.
- Korhonen, Jarmo 1978: *Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell II: Untersuchung anhand eines Luther-Textes = Europäische Hochschulschriften 271*, Bern–Frankfurt am Main–Las Vegas, Lang.
- László Sarolta 1988: Mikroebene, in Pavica Mrazovič–Wolfgang Teubert szerk.: *Valenzén im Kontrast: Ulrich Engel zum 60. Geburtstag*, Heidelberg, Groos, 218–33.
- Pasierbsky, Fritz 1981: Sprachtypologische Aspekte der Valenztheorie unter besonderer Berücksichtigung des Deutschen, *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 24, 160–177.
- R. Hutás Magdolna 1991: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek – Az igenévi szerkezetek, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 649–675.
- R. Hutás Magdolna 1995: Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek – Az igenévi szerkezetek. in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan és szövegrammatika*, Budapest, Akadémiai, 247–328.
- Tesnière, Lucien 1959: *Eléments de syntaxe structurale*, Paris, Klincksieck- Deutsche Übersetzung: Stuttgart, Klett–Cotta, 1980.